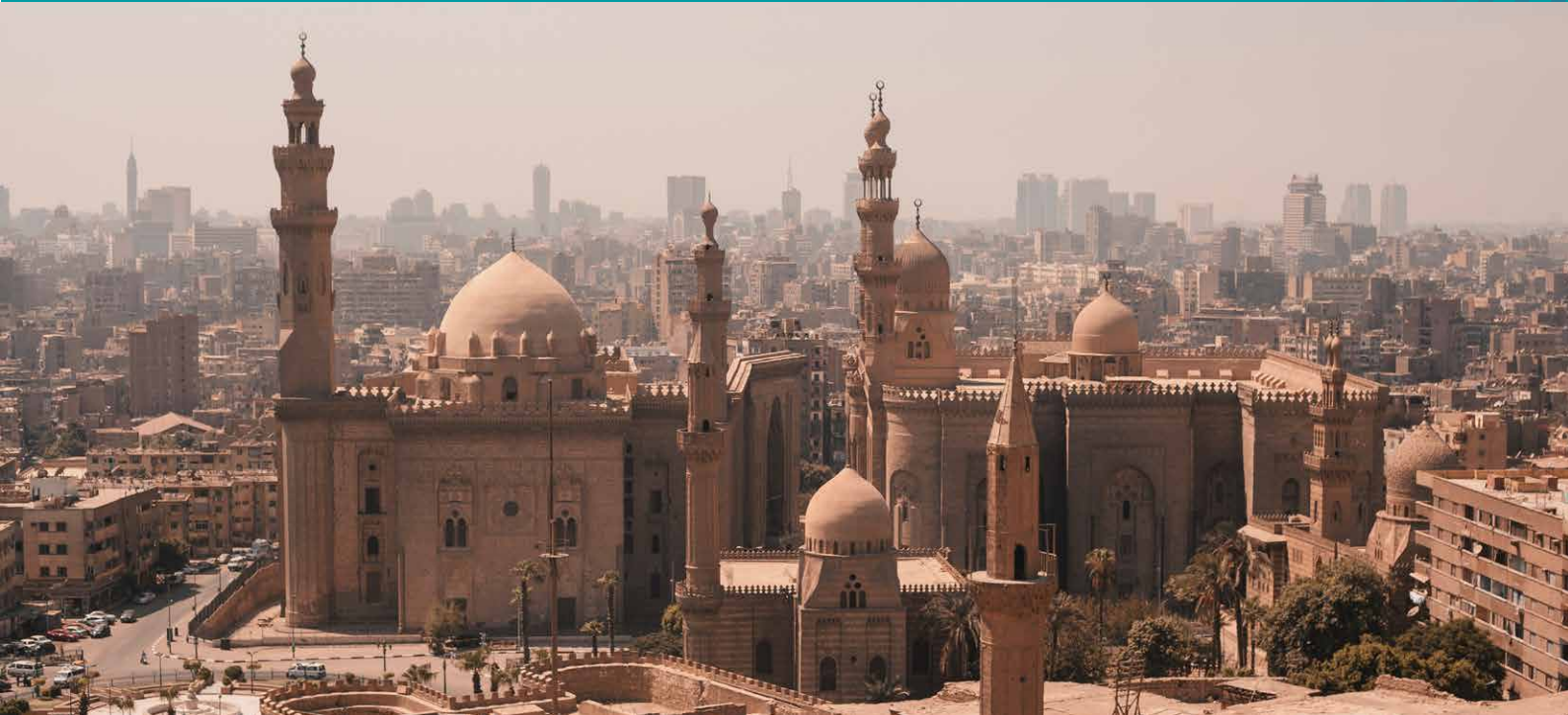

אויברסיטת אל־אזהר. תמונה: unsplash.

מדינה אזרחית או מדינה חילונית בשיח הערבי – מצרים כמקרה בוחן

לימור לביא ועבדאללה שלבי

מאמר זה הוא פרי שיתוף פעולה בין הסוציולוג המצרי עבדאללה שלבי, מרצה באוניברסיטת עין שמס וממקימיה של תנועה חדשה הקוראת לחילון במצרים, לבין ד"ר לימור לביא, חוקרת מאוניברסיטת בר־אילן העוסקת ביחסי דת–מדינה במצרים. המאמר מציע ניתוח קונטקסטואלי של עיקרי רעיונותיה של תנועת חילון זו, כפי שהציגם שלבי בכנס השנתי של החוג ללימודי הערבית והאסלאם באוניברסיטת תל־אביב במאי 2020. המאמר מבקש להעריך את הגורמים להתעוררותה של תנועה כגון זו במצרים בת־זמננו, את תביעותיה לשינוי ואת משקלה בשיח הציבורי, ולעמוד על ההבדל בין הקריאה לחילוניות לבין קריאות נפוצות יותר בעולם הערבי לכינון של מדינות אזרחיות, מאז 'האביב הערבי'.

מילות מפתח: מצרים, חילון, מדינה אזרחית, חילוניות, דת, יחסי דת–מדינה, אסלאם, האביב הערבי.

מבוא

לאחרונה קמה במצרים תנועה חדשה הקוראת לחילונם של החברה ומוסדות המדינה. הסוציולוג המצרי עבדאללה שלבי, מרצה באוניברסיטת עין שמס וממקימי התנועה, הציג את רעיונותיה בכנס השנתי של החוג ללימודי הערבית והאסלאם באוניברסיטת תל־אביב שהתקיים במאי 2020 (ראו בהמשך את תרגום

הרצאתו לעברית). יוזמה זו דוגלת בהפרטה של הדת (privatization of religion), כלומר הוצאתה מהתחום הציבורי ושימורה במרחב הפרטי בלבד (Casanova, 1994, pp. 12–17). זוהי יוזמה יוצאת דופן. דרישות ברוח זו לדחוק את השפעתם של אנשי דת או מוסדות דת על קבלת החלטות וניהול עניינים פוליטיים, כלכליים, חברתיים או תרבותיים אינן דבר חדש במצרים (Hatina,

מדינה אזרחית שימש אז במובן של הפרדה מוחלטת בין דת למדינה. לכן המושג לא היה מקובל, בציבור בכלל ובקרב זרמי מחשבה אסלאמיים בפרט. בשנות ה־80 החל המושג להיות נפוץ יותר ויותר, הן בפי אינטלקטואלים ליברלים הן בפי אינטלקטואלים אסלאמיסטים. הליברלים השתמשו במושג מדינה אזרחית כדי לעדן את הדרישה מעוררת האנטגוניזם לחילון. הם לא דיברו עוד על הפרדת דת ומדינה, כי אם על צמצום תפקידה של הדת בפוליטיקה ועל שימור מעמדה בחינוך ובתרבות. אסלאמיסטים, לעומת זאת, החלו לאמץ את המושג במשמעות שונה. המהפכה האסלאמית באיראן ב־1979 פגעה בדימוי של המדינה האסלאמית, שקבוצות אסלאמיסטיות שונות עשו לה נפשות. אינטלקטואלים אסלאמיסטים נדחקו אפוא לאמץ לתורתם הפוליטית את הטרמינולוגיה של מדינה אזרחית בניסיון להתנער מהמדינה הדתית במובן האיראני השיעי, זו הנשלטת בידי חכם ההלכה (ולאית אל־פקיה). לשם כך הם פיתחו את הטענה שהמדינה האסלאמית הסונית נשלטת בידי שליט אזרחי (בניגוד לאיש דת שמייחס לעצמו ייפיו כוח אלוהי), ומכאן שהיא אזרחית ולא דתית. זו אינה מדינה חילונית, שכן אין מדובר בויתור על תפיסת האסלאם כמערכת כוללת המסדירה את החיים בכל התחומים, כולל החקיקה והממשל (לביא, 2016).

המדינה האידאלית: מדינת לאום מתוקנת שהסדר הציבורי בה מתנהל על פי דפוסי שלטון מודרניים כמו ריבונות העם, פרלמנטריזם, פלורליזם ושוויון אזרחי, מבלי לדחוק לשוליים את הדת, ההיסטוריה והתרבות של המוסלמים.

מראשית שנות ה־2000 אימצו גם 'האחים המוסלמים' את המושג מדינה אזרחית למצעים הרשמי אף כי סלדו ממנו במשך שנים, אחרי ששיח' יוסף אל־קראצ'אוי, מגדולי הפוסקים הסונים, החל גם הוא להשתמש בו (Harnisch, 2017; Kamali, 2005; Lavie, 2009; & Mecham). לעיתים מדגישים אסלאמיסטים כי הם דוגלים ב"מדינה אזרחית עם מקור סמכות אסלאמי" – תוספת שמטרתה להבהיר שאין הכוונה למדינה חילונית, כי אם למדינה לא־דתית (במובן התיאוקרטי) בלבד, מבלי לוותר על התפיסה שהשריעה היא מקור הסמכות שממנו יש לשאוב את חוקי המדינה, ושדפוסי הממשל המערביים מקובלים עליהם רק כל עוד הם מתיישבים עם עקרונות השריעה. בין תומכי "המדינה האזרחית" במובן של הפרדת הדת מהפוליטיקה ושוויון אזרחי מלא לבין תומכיה של "מדינה אזרחית עם מקור סמכות אסלאמי" יש מחלוקת בשאלת מקור הסמכות בקבלת החלטות ובחקיקה (דתי או לא־

2007). אולם שלבי ותנועתו מבקשים לשנות מן היסוד את היחסים בין הדת למדינה, להפוך את הדת מדת ממסדית (regimist religion) לדת ציבורית (public religion) ולבטל את מעמדו החוקתי של האסלאם כדת המדינה, שהוא בגדר טאבו. בהמשך למראד והבה ופואד זכריא, מראשי הזרם החילוני בקהיר, הם דורשים בפה מלא את חילונה של מצרים ולא רק את הפיכתה ל"מדינה אזרחית" (دولة مدنية) – מושג חמקמק שמתייחס אומנם למדינה לא־דתית, אך גם תנועות אסלאמיסטיות משתמשות בו, ולא במובן חילוני, שכן הן מקדמות את כינונה של מדינת הלכה (Magued, 2000).

בשיח הציבורי והפוליטי הערבי, דגם המדינה האזרחית הולך וקונה לו אחיזה כמודל פוסט־חילוני, כזה החורג מהדיכטומיות המוכרות של דתיות מול חילוניות. לחלופין, הוא נמצא לאורך הספקטרום בין שני קצוות אלה ומבקש ליצור סינתזה בין הפרטיקולריזם התרבותי האסלאמי והערבי לבין נורמות ודפוסים מודרניים מערביים. זאת בניגוד לדעתה של ברברה דה פולי, שרואה בשימוש במושג מדינה אזרחית ניסיון להתחמק מהבעת תמיכה מפורשת בדגם של מדינה חילונית או דתית (De Poli, 2014). השימוש במושג מדינה אזרחית נולד בהיעדר מונח מערבי התואם לדגם המדינתי שרבים בעולם הערבי מבקשים לעצמם. במצב שבו המושג מדינה חילונית נחשב למילת גנאי, לשון אחר למדינה הנגועה במתירנות מערבית, אנטי־דתיות ואף אתאיזם, וגם המושג מדינה דתית הוא בעל קונוטציה שלילית למדינה הנוצרית המדכאת מימי הביניים באירופה, או למדינה השיעית האיראנית לאחר המהפכה האסלאמית, המושג מדינה אזרחית הוא זה שנשמע יותר ויותר בעולם הערבי בימינו, בייחוד מאז 'האביב הערבי', לתיאור המדינה האידאלית: מדינת לאום מתוקנת שהסדר הציבורי בה מתנהל על פי דפוסי שלטון מודרניים כמו ריבונות העם, פרלמנטריזם, פלורליזם ושוויון אזרחי, מבלי לדחוק לשוליים את הדת, ההיסטוריה והתרבות של המוסלמים (לביא, 2016). במאמר זה נבקש לבחון את משמעויותיהן של הקריאות ההולכות ומתפשטות, במצרים בפרט ובעולם הערבי בכלל, לכינונה של מדינה אזרחית, ולעמוד על הפער בין לבין יעדיה של התנועה החדשה לחילון.

מהשוליים למרכז: רעיון המדינה האזרחית במצרים

במצרים היו הקריאות לכינונה של מדינה אזרחית ספורדיות בלבד עד שנות ה־80 של המאה ה־20, נחלתם של יחידים ובעיקר דיפלומטים זרים, אינטלקטואלים נוצרים או ליברלים ואנשי דת רפורמיסטים. הרעיון של

דתי), אך גם מכנה משותף: הסכמה על אימוץ דפוס שלטון מודרניים כגון חילופי שלטון סדירים, בחירות דמוקרטיות, הפרדת רשויות, שלטון החוק, ריבונות העם ופרלמנטריזם, פלורליזם מפלגתי ועוד.

הפער בין הזרם האסלאמיסטי לזרם הליברלי-אזרחי ביחס למושג מדינה אזרחית בלט במיוחד לאחר נפילתו של הנשיא מובארכ במהפכת ינואר 2011, אז התגלה שהמחלוקת על דמות המדינה הפוסט-מהפכנית רחבה מן המכנה המשותף. בבוא המצרים לנסח חוקה חדשה, בלמו האסלאמיסטים כל ניסיון להגדיר את מצרים כמדינה אזרחית בראש החוקה, בדומה לחוקה בתוניסיה (Lavie, 2018; 2019), מחשש שמא יובן ביטוי זה כמדינה חילונית. ב־2011 נבלם מהלך ראשון כזה – בהובלת הממשל הצבאי, ששלט במצרים עד עליית האחים המוסלמים – בשל הפגנות נגד המוניות של תומכי הזרם האסלאמיסטי. גם בחוקת 2014 שנוסחה לאחר הדחתו של הנשיא מורסי מהשלטון לא הושגה הסכמה על הגדרתה של מצרים כמדינה אזרחית, בשל התנגדות הסלפים. במקום זאת, כדרך פשרה נבחר ניסוח מעודן יותר במיקום פחות בולט. מצרים הוגדרה במבוא בלבד כמדינה "שממשלתה אזרחית". לעומת זאת, ב־2019 תחת שלטון הנשיא א־סיסי נעשה צעד נוסף ובטוח יותר לעיגון צביונה האזרחי של מצרים בחוקה. החוקה תוקנה וכעת היא קובעת שתפקיד הצבא לשמור על "צביונה האזרחי של המדינה (מִדְּנִית אֶל-דִּינִיָּה)". בכך, לפחות להלכה, נאמר כי מצרים אזרחית היא, וכי הצבא ערב לצביונה הלא-דתי. במובלע מרמז סעיף זה כי מחובת הצבא למנוע את עלייתם המחודשת לשלטון של כוחות אסלאמיסטיים כמו האחים המוסלמים, שמבקשים להקנות למדינה צביון דתי. תיקון חוקתי זה התאפשר למרות התנגדות המפלגה הסלפית, לאחר שהפרלמנט המצרי אישר פרשנות רשמית למושג "מִדְּנִית אֶל-דִּינִיָּה", המבהירה שאף כי מצרים מצהירה על היותה מדינה אזרחית, אין הכוונה למדינה חילונית (تَشْرِيعِيَّةُ النُّوَابِ, 2019). ביולי 2020 זכה תיקון החוקה גם לתוקף מעשי בחוק, המגדיר עתה הליך קבלת החלטות בעת סכנה לאופייה האזרחי של המדינה (الأشول, 2020).

ביסוס אופייה האזרחי של מצרים בחוקה ובחוק, כמו גם השתרשותו של המושג מדינה אזרחית בשיח הציבורי הרחב, אינם כרוכים בתהליכי חילון. מהלכיו של א־סיסי אינם מכוונים להפקעת הדת מן הזירה הציבורית או לביטול מעורבותו של הממסד הדתי בחיים הפוליטיים והחברתיים. הממסד הדתי ממשיך להתקיים במשטר א־סיסי, לעיתים בכפוף לנשיא תוך קבלת תכתיביו, ולעיתים תוך התנגשות ועימות עימו. כך למשל, ב־2015 הטיל א־סיסי על מוסד אל-אזהר באופן בלעדי לחדש את

השיח הדתי, על רקע כינונה של 'המדינה האסלאמית' (דאע"ש) והתמודדותו של א־סיסי עם טרוריסטים שפעלו בשמה בסיני, דרך בחינה ביקורתית של הטקסטים האסלאמיים הקנוניים, פרשנות מחודשת שלהם והתאמתם לצורכי השעה. אל-אזהר מצידו פעל לנטרול קולם של הרדיקלים בשיח הציבורי, להוקעת הטרור ולהוספת תכנים המעודדים רפורמה וסובלנות לתוכניות הלימוד, אך מבלי לחרוג מעמדותיו השמרניות, למשל בנושא מעמד האישה וחירויות פוליטיות ודתיות, ומבלי לשותף בתהליך גורמים נוספים שביקשו לתרום לו, כמו אינטלקטואלים ואנשי אקדמיה (Yefet, 2017). על רקע זה ניכרת לאחרונה מתיחות בין המשטר לאל-אזהר, עד כי המשטר שוקל להפריד את מוסד הפסיקה (דאר אל-אִפְתָּא) מאל-אזהר, שאליו הוא כפוף באופן מסורתי, ולהכפיפו במקום זאת לממשלה כמוסד דתי ממושם יותר (قانون دار الإفتاء, 2020). מאמציו של א־סיסי לא כוונו לחילון אלא לדחיקת האניציה ודחיקת האסלאמיזציה, כלומר להדרתם של האחים המוסלמים ולביטול מהלכים שקידמו בשנה שבה שלטו במצרים, אשר נועדו לחזק את צביונה האסלאמי.

תפיסת המדינה האזרחית בעולם הערבי

קריאות לכינונה של מדינה אזרחית נפוצות לא רק במצרים. בעיראק, לדוגמה, הסיסמה המרכזית שנשמעה בהפגנות ההמוניות שפרצו ב־2015, במחאה על הפסקות החשמל ובדרישה לקצץ בשכרם של נבחרי הציבור, הייתה "לחם, חירות, מדינה אזרחית" (لَحْمٌ، حُرِّيَّةٌ، دَوْلَةٌ مَدَنِيَّةٌ). הביטוי מדינה אזרחית בסיסמה זו מחליף את הביטויים צדק חברתי (عَدْلٌ) אֶגְ'תִּמָּאעִיָּה או כבוד אנושי (كِرَامَةٌ وَأَنْسَانِيَّةٌ), שנשמעו בסיסמאות מקבילות בהתקוממויות השונות ברחבי העולם הערבי בעשור האחרון. מקורה של הסיסמה בהפגנות להפלתו של מורסי במצרים ב־2012, גם כן בשמה של המדינה האזרחית, אך היא לבשה גם משמעויות רלוונטיות לנסיבות הספציפיות הייחודיות לחברה העיראקית (السعداوي, 2013; عصفور, 2013). במקרה זה, מדינה אזרחית פירושה בראש ובראשונה מדינה שבה מוסדות תקינים ושירותים מתפקדים, מדינה המסוגלת לספק את צורכיהם הבסיסיים של אזרחיה. הקריאה למדינה אזרחית היא קריאה לאכיפת החוק, להחלת סדר ציבורי וביטחון אישי ולמיגור השחיתות והפשעה. זוהי קריאה למדינה שאינה כושלת. זוהי גם קריאה לשלטון שאינו שלטון האסלאם הפוליטי, הצבא או מערכת שבה המשרות הבכירות מתחלקות בין העדות השונות על בסיס מפתח קבוע (العلي, 2017; ناصر, 2016; رضا, 2016). בדומה לכך קרא לאחרונה נשיא לבנון

שוללת ממנו את השליטה במשטר, בחקיקה ובמערכת המשפט, במוסר ובהתנהגות, ומוותרת לו רק את ניהולם של ענייני האישות והפולחן. הללו דוחים גם את תפיסת "המדינה האזרחית עם מקור סמכות אסלאמי", משום שהיא מצמצמת את ריבונות השריעה לחקיקה בלבד ושוללת את היות השריעה המסגרת השלטת בכל מנגנוני המדינה (البريك, 2016).

הקריאה למדינה אזרחית היא קריאה לאכיפת החוק, להחלת סדר ציבורי וביטחון אישי ולמיגור השחיתות והפשעה. זוהי קריאה למדינה שאינה כושלת.

רעיון המדינה האזרחית בערב הסעודית הוא נחלתם של אנשי הזרם הליברלי הצנוע בממדי, כמו מוחמד אל-קחטאני ועבדאללה חאמד, ושל אנשי דת מודרניסטים (civil sheikhs) (Okruhlik, 2005, p. 204) מעטים כמו סלמאן אל-עודה ועלי אל-עמרי (العودة, 2012, עמ' 127). מדאוי רשיד (al-Rasheed) מתארת את הקבוצה הזו כמיעוט "שרכש לעצמו מקום בזירה הציבורית... [מיעוט] שהציע לחברה דרך שלישית אלטרנטיבית בין התנועה הרדיקלית הסלפית-ג'האדית לבין הזרם הסלפי הרשמי והצייתן" (al-Rasheed, 2016, p. 2). הם אינם מאורגנים כתנועה מלוכדת, לא ניתנה להם סמכות או תמיכה פוליטית-מוסדית רשמית ויתרה מכך, כיום מרביתם בכלא או שומרים על שתיקה.

עם זאת, ייתכן שאנו עדים לשינוי מתהווה בגישת המשטר בממלכה ביחס לרעיון המדינה האזרחית. אף שהמדינה האזרחית אינה חלק מ'חזון 2030' של יורש העצר מוחמד בן סלמאן, מאז 2017 ניכר שבתקשורת הסעודית, אפילו בזו השמרנית יותר – המבקשת לפאר אותו ואת הרפורמות הליברליות שהחל לקדם, במיוחד בתחום של נהיגת נשים, עידוד פעילות פנאי ודחיקתה של משטרת הצניעות – ערב הסעודית בהנהגת בן סלמאן מוצגת כמדינה אזרחית הצועדת לקדמה ולמודרנה, ומתנערת מהתואר של מדינה דתית הנושאת אופי פרימיטיבי ונחשל (الكندي, 2020).

ממדינה אזרחית למדינה חילונית: יוזמת ארגון "אל-מצריין" לחילון

מאיר חטינה הראה כי עד ראשית שנות ה-90 של המאה ה-20 היו תועמלני המדינה האזרחית בשולי הקונצנזוס במצרים (Hatina, 2000, p. 58). כיום המושג מדינה אזרחית רווח ומקובל ברבות ממדינות ערב, לא בכולן. יש חילוקי דעות אשר לאופן שבו יש לפרש את המושג והוא נושא גם אופי מקומי בהתאם לנסיבות הפוליטיות

מישל עאון להכריז שלבנון היא מדינה אזרחית (الرئيس اللبناني, 2020).

אפילו בערב הסעודית, שנחשבת לעיתים קרובות למדינה דתית טהרנית ושהשלטון בה שואב את הלגיטימיות שלו מתואר זה, נפוצו ב-15 השנים האחרונות קריאות לכינונה של מדינה אזרחית. פיגועי ה-11 בספטמבר, שרבים מהטרוריסטים שתכננו וביצעו אותם היו סעודים, ופעולות הטרור של אל-קאעדה בשטח ערב הסעודית עצמה החל מ-2003 עוררו לא רק ביקורת חיצונית שקראה לממלכה לבחון מחדש את יסודותיה הוהאביים, אלא גם דיאלוג פנימי בעידוד המלך, שנועד לטהר את שמה של ערב הסעודית ולהרחיק ממנה דימוי של כר לצמיחת טרוריסטים (Dekmejian, 2003, p. 400). על רקע זה נשמעו קריאות לליברליזציה, ובכללן הקריאה לאמץ את דגם המדינה האזרחית (الغامدي, 2006). השאלה אם ערב הסעודית היא מדינה דתית עלתה שוב עם פרוץ האביב הערבי, שעורר בכל המרחב שיח על דגם המדינה הרצוי ועל הצורך בחוזה חברתי חדש בין המדינה לאזרחיה (الدخيل, 2011; عدنان, 2014). עלייתה של 'המדינה האסלאמית' (דאע"ש) ב-2014 ליבתה עוד יותר את הקריאות נגד מדינה דתית ובעד מדינה אזרחית, כתשובה לגרסה הקיצונית של מדינה אסלאמית שהציגה דאע"ש (Bunzel, 2016). תרמו לקריאות אלה גם התייצבותה של ערב הסעודית בראש הברית המרובעת עם מצרים, בחריין ואיחוד האמירויות הערביות, המכוונת נגד הציר הטורקי-קטרי שתומך באחים המוסלמים מאז הדחתם מהשלטון במצרים ב-2013. המדינה האזרחית עומדת במקרה זה מול המדינות התומכות באחים המוסלמים (الرشيد, 2020). הקריאה למדינה אזרחית בערב הסעודית אינה קריאה למדינה חילונית או אפילו למדינת כל אזרחיה, המעניקה שוויון לבני מיעוטים ובראשם לשיעים. היא מכוונת בעיקר לצמצום השפעתם של אנשי הדת ומוסדותיה בפוליטיקה, במוסדות המדינה ובחינוך. זוהי תביעה לביטול המונופול של המדינה על השיח הדתי ולהופכו לפלורליסטי, לאפשר את צמיחתה של חברה אזרחית ולעודד תרבות לאומית משותפת. אלו קריאות למודרניזציה ורפורמות בצל "אסלאם אזרחי" (civil Islam) (Gerges, 2013).

קולות מעין אלה אינם זוכים לגיבוי המשטר בשלב זה, אלא שבים ונדחים על ידי אנשי הדת המקורבים לארמון המלוכה, בניגוד למצרים ולתוניסיה (مفتي السعودية, 2012; السعيد, 2011א; ב). אנשי דת אלה, שקווינטון וויקטורוביץ (Quintan & Wiktorowicz) מכנה "חכמי דת שקטים" (quietist 'ulamā') (Ismail, 2019, p. 169), דבקים בטענה כי מדינה אזרחית מנוגדת לאסלאם משום שהיא

הרצאתו של ד"ר עבדאללה שלבי

מצרים במאה ה-21: מדינה אזרחית או מדינה חילונית? הצעדים הדרושים לחילון המדינה והחברה

חברים ומשתתפים נכבדים, אני שולח לכם מקהיר את תודתי והערכתי ומבקש להודות במיוחד לחוג ללימודי הערבית והאסלאם ולחברי היקר, ד"ר אופיר וינטר מאוניברסיטת תל-אביב, על שהעניקו לי הזדמנות לדבר בפניכם. הרשו לי תחילה להציג בפניכם כמה רעיונות מרכזיים להבנת המאמר. רעיונות אלה מהווים את תמציתה של היוזמה לתמיכה בחילוניות ובמדינה האזרחית במצרים, שהייתי בין מחולליה מאמצע 2019... מי שרוצה להבין את אירועי המאה ה-21 ולא רק במצרים ובמזרח התיכון אלא בעולם כולו, עליו להבין את משמעות הטרור האסלאמי, ולשם כך עליו להבין שהטרור הזה הוא השלב החמור ביותר [בסולם] הפונדמנטליזם האסלאמי. הכיצד?

השלב הראשון [בסולם זה] הוא הסירוב להבין באופן שכלתני את הטקסטים הדתיים האסלאמיים, בטענה שמשמעותם ברורה כפשוטם ואינה זקוקה לפעולת השכל. השלב השני נובע מהשלב הראשון, והוא שלב הפסיקה על פי דעת הכלל (אג'מאע), שבו מתבטל השכל הישר ועימו מתבטלת [האפשרות] לפסוק הלכה (אג'תהאד) ביחס לטקסטים אלה ולפרשם מעבר לפשט (תא'יל). השלב השלישי, הנובע מהאג'מאע, הוא שלב האשמתו של כל מי שמתנגד לאג'מאע ככופר באסלאם (תכפיר). לבסוף מגיע שלב הטרור הכולל אלימות, הרג והרס. כל השלבים הללו מובילים בהכרח לראייתן של החברות המודרניות, בהיעדר ריבונות של האל, כלא-אסלאמיות (ג'אהליה). מכאן נובעת החובה לשפוט חברות אלה, על תושביהן ומשטריהן, ולהכריז עליהן כופרות, באשר הן משחיתות את החיים והדת. אזי יש לשנות את החברות והמשטרים הללו באמצעות אלימות וג'האד, אשר הוא חובה ומצוות יסוד באסלאם. מחובה זו נובעת גם טענת השוויון שלפיה חברי ארגוני הטרור האסלאמיים לבדם מחזיקים באמת המוחלטת, ומוטל עליהם מידי שמיים להמית את אלה עלי אדמות [הכופרים בעיניהם] תוך ביצוע פשעים כגון התנקשות, הרס וחבלה, באמתלה דתית שהם ממלאים את רצון האל ומסתייעים בו ברצחם בני אדם. לדעתי, זוהי טענה לא מוסרית המנוגדת לאמונה באל.

מול הסכנה הפונדמנטליסטית וטענות השוויון של הפונדמנטליזם האסלאמי לחזקה על האמת המוחלטת ניצבת החילוניות כזרם מחשבה וככוח מגן נגדי לפונדמנטליזם האסלאמי... לשיטתי, החילוניות (עלמאניה) היא שפה. מקור המילה בערבית הוא מהמילה עולם (עאלם) [ולא מהמילה מדע (עלם) כפי שחלק

חברתיות, לסוג המשטר ולדגם היחסים שבין דת למדינה. רעיונות חילוניים טהורים בנוסח רעיונותיו של פואד זכריא, אחד מהוגי הדעות הבולטים לקידום החילוניות במצרים בשנות ה-80 וה-90 של המאה ה-20, אינם נפוצים. רעיונותיהם של שלבי ושותפיו לתנועת החילון במצרים המובאים בהמשך צריכים להיקרא על רקע זה. הם מייצגים שוליים צרים בלבד, אך העלאתם של רעיונות כאלה מתאפשרת עתה יותר מבעבר, הודות לכמה גורמים:

הראשון – דעיכת העלייה המטאורית של כוחות אסלאמיסטיים כמו האחים המוסלמים והסלפים בתקופה שלאחר האביב הערבי יצרה סביבה נוחה לרעיונות חילוניים. כאשר קולות אסלאמיסטיים מושתקים על ידי דיכוי אלים, הדרה פוליטית או קואופטציה, סביר להניח שהשמעת רעיונות חילוניים בפומבי לא תגרור תגובה נגדית מצד התנועות השמרניות. באקלים זה שבו התנועות האסלאמיות מובסות וכנועות, רעיונות מהקצה השמאלי של הספקטרום בין דת לחילוניות יכולים לעלות מבלי לעורר אנטגוניזם גלוי בקצה הימני. השני – הזרם הליברלי איבד מכוחו ומאמינותו, ועל כן הוא נדרש להצדיק את קיומו בדרך חדשה או למצוא לעצמו מקור לגיטימציה חדש. תמיכתו של הזרם הליברלי בהפיכה הצבאית הכוחנית והאנטי-דמוקרטית נגד שלטון האחים המוסלמים, שנבחרו בבחירות דמוקרטיות במצרים, הוכיחה שאלו המכנים את עצמם ליברלים מוכנים לקבל שלטון צבאי הפועל בדרכים אנטי-ליברליות, ובלבד שזה יגן על אופייה האזרחי (הלא-דתי) של המדינה וימנע מונופול אסלאמיסטי על הגדרת זהותה ועתידיה. כאשר קריאות לליברליזציה ולדמוקרטיזציה אינן משכנעות עוד, עולים רעיונות חלופיים על סדר היום של אינטלקטואלים רציונליסטים.

מי שרוצה להבין את אירועי המאה ה-21 ולא רק במצרים ובמזרח התיכון אלא בעולם כולו, עליו להבין את משמעות הטרור האסלאמי, ולשם כך עליו להבין שהטרור הזה הוא השלב החמור ביותר [בסולם] הפונדמנטליזם האסלאמי.

השלישי – דברי שלבי נאמרים גם בהתרסה על צעדיו של א-סיסי להגדרת מצרים בחוק ובחוקה כבעלת אופי אזרחי. שלבי מבקש לחולל במצרים שינוי עמוק יותר מבחינת מקומה של הדת – לא להסתפק בהדרה של הזרם האסלאמיסטי ובביטול הישגיו הפוליטיים, אלא לצאת בהצהרה מפורשת בדבר כוונות חילון ולתרגמה לצעדים מעשיים. רק כך, בראייתו, תהפוך מצרים לדמוקרטיה, שכן חילון הוא תנאי מקדים והכרחי לכך.

מגן החוקה, עקרונות הדמוקרטיה ואופייה האזרחי של המדינה (בסעיף 200 לחוקת 2014, לאחר שתוקנה ב-2019). ואולם, בהיעדר זרם חילוני של ממש במצרים, אני רואה במונח מדינה אזרחית בהקשר זה ביטוי מעורפל שאך יוצר התחננות ודעות שגויות סביב סוגיה גורלית זו, שההכרעה בה תגדיר את עתידה של החברה המצרית... סבורני שהביטוי מדינה אזרחית (דִּלְהַ מְדִינָה) אינו נותן מענה טוב דיו לזרם הפונדמנטליסטי האסלאמי, שתוכניתו ודרישתו לכונן מדינה דתית במצרים ברורה ומוגדרת כגרעין למדינת הח'ליפות המיועדת לקום כאשר יתפסו הפונדמנטליסטים האסלאמיים את השלטון במצרים. זרם זה מתאפיין ברמה גבוהה של ארגון והשפעה, ואילו אלה הקוראים למדינה אזרחית שוגים באשליות המבטאות פחד מכעסם של הפונדמנטליסטים האסלאמיים ושל כוחות הרגרסיה בחברה המצרית.

להערכת, נקודת המפנה ההיסטורית שבה מצויה המולדת, מחייבת תעוזה ואומץ לדרוש מדינה חילונית ויוזמה התומכת בחילוניותה של המדינה המודרנית במצרים. [רק] כך תוכל החברה המצרית לעלות על מסלול דמוקרטי אמיתי, שכן בראייתנו, דמוקרטיה אינה יכולה להתקיים ללא חילוניות. אנו, בעלי יוזמה זו, מבינים היטב את האופי הפילוסופי והרציונליסטי שבלב ההשקפה הפוליטית הליברלית. הפילוסופיות הרציונליסטיות האירופיות המודרניות התבססו על דחיית הזכות לשלטון מתוקף צו אלוהי ואימצו מושגים של שלטון חילוני, חוזה חברתי, נאורות ליברליזם ודמוקרטיה. התקדמות ציוויליזציונית אנושית זו הושגה במערב הודות לזניחתם של מושגים מימי הביניים, שקשרו במשך זמן רב את גורל הארץ עם רצון השמיים. במסגרת יוזמה זו הצענו שורה של דרישות, תנאים ותהליכים דינמיים שיש לממש במקביל כדי להעלות את המודעות ואת הביקורת בקרב ציבור המצרים לשם כינון החילוניות בחברה המצרית. דומני כי מאבק סביב הדרישות, התנאים והתהליכים הללו [שיפורטו להלן] ודיון רציני ואמיץ בהם עשויים לתרום להנעת חילונה של מצרים כמדינה וכחברה:

ראשית, יש להקים זרם חילוני נאור וחיוני המתרחב אל מעבר לסלונים האינטלקטואליים הנאורים והחילוניים ומעבר ליחידים ולקבוצות הקוראים לחילוניות ולנאורות. על החילוניות להפוך לזרם ממשי בחברה המצרית, המעלה שאלות נוקבות בנוגע לתרבות המצרית השלטת, שתכניה ברובם בעלי אופי שמרני ומסורתי. העלאת שאלות אלה וההתנגדות החברתית שהדבר יעורר עשויות לחולל שינוי חשוב במוחם של המצרים, בתפיסתם ובערכים השולטים, לעבר חילון המדינה והחברה. יש בכך כדי לבסס את הגישה הרציונליסטית

טוענים], העולם הקשור להשתנות העיתים. החילוניות היא דרך ותפיסת עולם המעודדת חשיבה על הטבע, החברה והאדם מנקודת מבט אנושית ויחסית, ולא אלוהית ומוחלטת... הגדרה זו של חילוניות פירושה הפקעת העיסוק בענייני החיים – בפוליטיקה, בכלכלה, בחברה, במנהל, בממשל ובתרבות – מידי ההשגחה האלוהית, והעברת הדת מהמרחב הציבורי למרחב הפרטי כך שלא תהיה לה עוד כל שליטה על חלק כלשהו מהחברה, אלא על חסידיה בלבד. אז תשלט בכיפה תפיסת עולם אחרת נטולת קדושה, תפיסה הומנית לחלוטין. הפרקטיקות והרעיונות הדתיים יאבדו מחשיבותם ומהשפעתם על חיי החברה באופן כללי, וניהולם יהיה כפוף לשכל, למדע ולרצון העם החופשי והתבוני. הווה אומר ניתוק האמונה הדתית מניהול החיים בכל היבטיהם.

ב"מוסד המצרים" (מֶאֱסֶסֶת אל־מַצְרִיין), הנמנה עם ארגוני החברה האזרחית במצרים התאגדה קבוצת אינטלקטואלים מצרים, ולאחר דיונים שנמשכו זמן מה פתחה זו ביוזמה שנקראה בתחילה "היוזמה לתמיכה במצרים כמדינה אזרחית". כותב שורות אלה לא היה מרוצה מהשימוש במילה 'אזרחית', משיקולים שיובהרו להלן. הגענו להסכמה על השם "היוזמה לתמיכה במדינה חילונית מודרנית", אך משיקולים פוליטיים וחברתיים ובאין אומץ, ביקשו מספר עמיתים לשנות את שם היוזמה ל"יוזמה לתמיכה בזרם החילוני ובמדינה האזרחית במצרים". להערכת, אין לנו בחברה המצרית שום זרם חילוני בעל שורשים והשפעה כדי שנתמוך בו... יש לנו רק זרם פונדמנטליסטי אסלאמי שהשתרש וחדר לתוך המחשבה והפרקטיקה בחברה ובמוסדות המדינה השונים במצרים. למול זרם זה פועלים אנשים יחידים, קבוצות קטנות ופורומים חילוניים. לחלקם יש מטה או מועדון וחלקם האחר קיים רק באופן וירטואלי במספר אתרי אינטרנט הפזורים ברחבי הרשת. בסך הכול מדובר בקרנבל או בערבוביה אקראית ולא בזרם חילוני מושרש וממשי. כל שברי ההתארגנויות החילוניות הללו אין בכוחם לעבור מהעולם הווירטואלי לעולם האמיתי, לקנות לעצמם אחיזה בציבור הרחב המצרי ולהשתית בו ערכים, תפיסות ודרכי פעולה חברתיות שיובילו את מצרים כחברה וכמדינה למסלול של חילון כולל.

השאלה שהעליתי בפני עמיתי ליוזמה הייתה: האם בכוונתנו לתבוע מדינה אזרחית או מדינה חילונית במצרים? מי שעוקב אחר המאבק בין החילוניות לבין הפונדמנטליזם [האסלאמי] במצרים יכול להבחין בכך שהחילונים למיניהם ניצבים לבדם מול הזרם הפונדמנטליסטי האסלאמי ללא תמיכה מהמדינה, שבחוקתה נקבע שהיא מדינה אזרחית ושצבאה הוא

הביקורתית בקרב המצרים ולהופכה לדרך החשיבה שלהם על עצמם ועל העולם הסובב אותם. יש לפתח את מערכת החינוך המצרית בכל הרמות, לשרש את תרבות הפיגור, המעשיות והאמונות הטפלות והפחד מפני שינוי, ולטפח את ידענות וביקורתיות בקרב הציבור הרחב והאדם הפשוט... על כל היחידים, הקבוצות והארגונים הנאורים והחילוניים לצאת אל ההמונים בכל הרמות, להשתלב בחברה ובמדינה המצרית על כל מוסדותיה, בכל המפגשים, הפורומים, המפלגות הפוליטיות וארגוני החברה האזרחית העוסקים בעתיד המולדת, ולהתעמת איתם. עליהם להתדיין איתם גם דרך הרשתות החברתיות סביב משמעותן של הנאורות והחילוניות... אין לקצר את הדרך ולזנוח את [מנגנוני] המדינה, ובמיוחד את אותם גורמים לאומיים נאורים במוסד הנשיאות, שכן הם בעלי השפעה במיוחד... על החינוך והתקשורת.

שנית, יש לגבש ולכונן מערכת חדשה לענייני דת שתפעל לתקן את האופן שבו נתפסים מושגים דתיים נושנים, על בסיס בחינה שכלתנית וחופשית של המסורת הדתית (תִּרְאָת) בשלמותה, ולהכווין כיצד יש להבין את הדת ואת ביטוייה בחיי היום-יום של המצרים. אנו סבורים שהדת היא עובדה חברתית היסטורית, שמאז צמיחתה בהווה האנושית ולאורך כל ההיסטוריה הארוכה שלה לא היוותה ישות שלמה אחת, יחידה והרמונית. כוונתנו בכך היא ליחסיותה של הדתיות בין בני האדם, שמשנתנה בהתאם לנסיבות חייהן של קהילות המאמינים בדת זו או אחרת... הדתיות כהתנהגות אנושית, על כל צורותיה, הן תודעתית הן מעשית, היא תוצר חברתי במהותו, שמקורו במציאות חומרית חברתית אובייקטיבית המוגדרת על ידי הקשריה הכלכליים, הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים של המציאות הנתונה בשלב היסטורי נתון. במובן זה קשורה הדתיות באופן הדוק למציאות זו וממלאת בה תפקידים ספציפיים ומגוונים, לעיתים אף מנוגדים... היוזמה שלנו מצביעה על הצורך לשנות את מערכת הדת השלטת שגובשה במאות הראשונות מאז הולדת האסלאם – מערכת שומרי הסף – על ידי פתיחת דיונים רציניים ואמיצים והצבת דרישות נועזות בעניין הקשר של הדת לפוליטיקה ולחברה בכלל. אנו קוראים לשיח דתי חדש ולמעבר לביקורת על המחשבה הדתית השלטת, בייחוד בקרב מוסדות הדת הרשמיים, כהקדמה לביקורת על הדת עצמה ועל הפרקטיקות הדתיות הקיימות בכל הרמות. אנו קוראים לייסד את ענף מדע ביקורת הדת כענף מדעי לגיטימי עם נושאים, שיטות ויסודות משלו. אני סבור שנעשו כבר צעדים ראשוניים וניסיונות רציניים בכיוון זה, וניתן להוסיף עליהם...

שלישית, ... כינון החילוניות מחייב את המדינה לניטרליות מוחלטת ביחס לדת ולביטול הדת הרשמית

של המדינה, שכן המדינה היא ישות משפטית נטולת דת. הצהרת המדינה בחוקתה שהיא מאמצת את דת האסלאם [כדת רשמית], כפי שהיא באה לידי ביטוי בנוסח: "האסלאם הוא דת המדינה, ערבית היא שפתה הרשמית ועקרונות השריעה האסלאמית הם המקור הראשי לחקיקה" (בסעיף השני לחוקת 2014, שתוקנה ב־2019) – משתמעת ממנה תמיכה קנאית של המדינה בדת זו לעומת הדתות האחרות שחלק מאזרחיה מאמינים בהן. לעומת זאת, מחויבותה של המדינה לניטרליות כלפי כל הדתות הנהוגות על אדמתה פירושה קודם כול שזוהי מדינה חילונית וסובלנית שאינה מעדיפה דת אחת על פני אחרת, אלא היא מכירה בכל הדתות במידה שווה, והיא מבטיחה לבני דתות אלה על גווניהן את התנאים הטובים ביותר הדרושים לפולחנם ולטקסיהם. ניטרליות מצד המדינה כלפי הדת תהפוך אותה למדינת כל אזרחיה, תהא אשר תהא דתם ונטייתם האינטלקטואלית. מתוקף זאת ייהנו כל האזרחים הללו משוויון משפטי ומכל הזכויות למלא משרות פוליטיות וביורקרטיות במנגנוני המדינה השונים ובמוסדותיה, בהתאם ליכולותיהם ולכישוריהם. המדינה החילונית המודרנית היא מדינת לאום על כל משמעויותיה הפוליטיות, החברתיות והתרבותיות של המילה, מכיוון שהיא מבחינה בין המאמין לבין האזרח. לתפיסתה, המאמין הוא אדם הנמנה עם דת מסוימת, אך השתייכות דתית זו אינה מקנה לו ואינה שוללת ממנו את זכויות האזרחות. כל אזרח באשר הוא, זכר או נקבה, זכאי לכל זכויות האזרחות, ללא קשר לדתו...

בהקשר זה העלתה יוזמתנו את הצורך לנסח ולגבש חוקה חדשה במקום חוקת 2014, וזאת על מנת להיפטר לחלוטין ממורשת [החוקות הקודמות ותיקוניהן שנהגו תחת שלטון] סאדאת, מובארכ והאחים המוסלמים, שכן חוקות אלה כולן מדגישות את אופייה הפונדמנטליסטי האסלאמי של המדינה ואת סמכותם של מוסדות הדת להתערב בסדר החברתי, ומבססות את אופיין הכיתתי והעדתי של החברה והמדינה. אני סבור כי חוקת 2014 נוסחה בנסיבות חברתיות ופוליטיות מיוחדות ומתוחות, ואילו כעת עושה מצרים כחברה וכמדינה את דרכה להתאוששות והבראה. לכן, החוקה הקיימת על התיקונים שהוכנסו בה אינה חוקה המייצגת את מהפכות 2011 ו־2013 בשום צורה, או אפילו את "המדינה האזרחית", אלא היא מיחזור של החוקות שהזכרתי קודם. מצרים החדשה, המודרנית והמתפתחת זקוקה במאה ה־21 לחוקה חדשה הסוללת את הדרך לחילון מוחלט של המדינה והחברה. החוקה החדשה תהיה בבחינת חוזה חברתי ופוליטי חדש בין החברה והמדינה ותבטיח מערכת כוללת של זכויות ואזרחות המעוגנות באמנות

האחרות בסילוף הדת ובכפירה ומדגישות שהאסלאם לבדו הוא האמונה הנכונה, ושהאל מקבל רק את המאמינים באסלאם. יש גם בתי ספר המחנכים מוסלמים מגיל צעיר לשנוא את הנוצרים, אחיהם למולדת, רק בשל השוני הדתי, ובכך הם נוטעים בהם בידול מודע ביחסיהם עם בני דתות אחרות במולדת. אנו קוראים להחליף תוכניות לימוד אלה בתוכניות לימוד הנטועות במוסר האנושי ובהיסטוריה המצרית הכללית. תוכניות לימוד אלה יש בהן כדי לבנות מחדש את הזיכרון ההיסטורי של המצרים, להפיח בהם רוח חדשה התומכת בחילון המדינה והחברה כפרויקט לאומי כללי וליצור רקמה לאומית ושייכות לזהות מצרית פתוחה ופרוגרסיבית, מעל לזיקות ולזהויות הדתיות והמסורתיות האחרות. כך יבינו המצרים מגיל צעיר שהם בני לאומה אחת ושותפים שווים בבניית מולדתם ובקידומה.

ככל שהמושג מדינה אזרחית הולך ומתפשט בעולם הערבי, הוא פושט את הוראתו המקורית החילונית ולובש הוראה של מדינה שבה הדומיננטיות של האסלאם אינה מעידה על נחשלות ואינה מעכבת התקדמות.

סיכום

בנסיבות של קמפיין מקומי, אזורי ובינלאומי המתנהל מאז הפלת שלטון האחים המוסלמים במצרים ב־2013 נגד זרם "האסלאם הפוליטי", מבקש "מוסד המצרים" לייסד על חורבותיו אלטרנטיבה חילונית. תוך הכרה בכך שזרם חילוני מצרי נעדר יסודות עמוקים בחברה המצרית, מקדמים אנשי התנועה מרידה מודעת במעמד הדת במדינה ובדומיננטיות של המחשבה הדתית על תחומי החיים השונים, מהחוקה והפוליטיקה ועד חינוך, תרבות ואומנות. אולם במדינה כמו מצרים, שאסף ביאת (Bayat, 2013, p.186) מכנה מדינה "דתית-חילונית" (religiously secular), הקריאה לכינונה של מדינה חילונית אינה אהודה ואף מעוררת סלידה. במקומה רווחת יותר הדרישה לכינונה של מדינה אזרחית המגלמת בתוכה את הרצון לאמץ נורמות, מוסדות ודפוסי שלטון מודרניים חילוניים בגבולות הדת.

ככל שהמושג מדינה אזרחית הולך ומתפשט בעולם הערבי, הוא פושט את הוראתו המקורית החילונית ולובש הוראה של מדינה שבה הדומיננטיות של האסלאם אינה מעידה על נחשלות ואינה מעכבת התקדמות. רעיון המדינה האזרחית מתפרש באופנים שונים בחברות ערביות שונות ואף בתוך אותה מדינה עצמה. אולם בבסיס התפיסות המגוונות של מדינות אזרחיות מונחת הנחת יסוד משותפת שהאופטימום הוא מדינה אסלאמית

הבינלאומיות של זכויות האדם שמצרים אימצה רשמית, ובכך הפכה מחויבת להן בכל המסגרות החוקתיות והמשפטיות. חוקה זו תגדיר מערכת מודרנית של חובות אזרחיות ותשחרר את החברה לחלוטין מסמכותם של אנשי הדת ומוסדות הדת, מהתערבותם ומההגמוניה שלהם בכל הקשור לניהול החברה והמדינה. מקורות הסמכות בחוקה חדשה זו יהיו התבונה [האנושית], המדע, החוק, האמנות הבינלאומיות לזכויות אדם ו[הרצון] לשמור על האינטרסים העליונים של המולדת. אני קורא להקמת ועדה לאומית על בסיס קונצנזוס לאומי שתבקש את דעתם של כלל המצרים ותגבש חוקה חדשה שתובא לדיון ציבורי (למשך שלוש שנים לכל היותר) בטרם אישורה. אופייה החילוני של מצרים פירושו שהדת אינה מקור הסמכות של החוקים והחקיקה. מקור הסמכות של החוק והתחיקה עובר להיות השכל, המדע, האינטרס הלאומי העליון והרצון העממי החופשי... רביעית, יש לשחרר את היצירה ואת החדשנות המצרית מכל המעצורים והאיסורים התרבותיים המבוססים על הדת לכאורה, ולשפוט את היצירות האנושיות על פי אמות מידה אובייקטיביות. אף על פי שהפונדמנטליסטים האסלאמים אוסרים על אחרים לעסוק בענייני דת, ובכלל זה בהיסטוריה ובדוקטרינות הקשורות לדת, הם עצמם עוסקים, לעיתים באופן קולני ובלוויית האשמות בכפירה ובנטישת הדת, בעניינים שאין להם כל נגיעה לדת כגון ענייני חברה, פוליטיקה פילוסופיה, מדע, ספרות ואומנות. הם מתעקשים שהדת חייבת להיות מקור סמכות מחייב בכל תחומי הפעילות האנושית. רק להם יש מונופול בשם הדת על הסמכות לשפוט את היצירה האנושית המגוונת על פי קריטריונים דתיים גרידא. יש לציין כאן כי לשיטתה של המדינה, למסד הדתי הרשמי – אל-אזהר והכנסייה – ולקבוצות הפונדמנטליסטיות שחדרו לתוך מוסדות המדינה יש זכות מלאה להביע דעה ואף לומר את המילה האחרונה בענייני פילוסופיה, מדע, ספרות ואומנות. אדרבה, המדינה ומוסדותיה נכונים תמיד לבקש את דעת הגורמים הללו ולהיכנע לעצתם להגביל את חשיבתם של המצרים באמצעות הטלת איסור על הפצה של ספרים מסוימים, רעיונות, יצירות ואומנות וספרות, והטלת צנזורה...

חמישית, יש לייבש את מקורות הקנאות ולטהר את ערך האזרחות מקנאות זו, כך שכבר בשנות החינוך הראשונות של [המצרי] תיווצר אצלו מודעות עמוקה לשייכות לזהות מצרית ולא לשייכות לדת מסוימת. ישנן תוכניות לימוד דתיות אסלאמיות הנלמדות בשלבי החינוך הציבורי השונים, אשר מקדשות לעיתים קרובות כיתתיות וסקטוריאליזם, מאשימות את בני הדתות

السعيدى، محمد بن إبراهيم، "المفهوم الديني... والثيوقراطي" 2 فبراير 2011 <https://www.mohamadalsaidi.com/?p=299>.

عدنان، أحمد، "علمنة السعودية ممكنة: الحرم والدستور"، 1 نوفمبر 2014 <https://tinyurl.com/y3gwzpph>.

عصفور، جابر، "على طريق الدولة المدنية الحديثة"، الأهرام، 17 يوليو 2013.

العلي، عباس علي، "خيز حرية دولة مدنية"، الحوار المتمدن، 7 مايو 2017 <https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=557812>.

العودة، سلمان، أسئلة الثورة (بيروت: Eqla3 Library، 2012).

الغامدي، قينان، "الدولة المدنية هي جوهر الإسلام لا نقيضه، عند منظريها المتخصصين، وعند العوام"، الوطن، 5 مايو 2006.

"قانون دار الإفتاء: خلاف بين مجلس النواب والأزهر في مصر حول مشروع قانون تنظيم دار الإفتاء"، 24 أغسطس 2020 <https://www.bbc.com/arabic/middleeast-53894466>.

الكندي، عبد الغني، "هل تمثل سياسات الأمير محمد بن سلمان نهاية التاريخ؟ الشرق الأوسط، 2 أبريل 2020.

مفتي السعودية: الدولة المدنية الديمقراطية تنافي تعاليم الإسلام، الحرة، 25 أكتوبر 2012 <https://tinyurl.com/y2ohb5hs>.

ناصر، عواد، "خيز.. حرية.. دولة مدنية"، المدى، 16 مايو 2016 <https://almadapaper.net/view.php?cat=150212>.

خيز حرية 2015. Alnaher, Saad (2015, September 12). *Iraqi revolution* [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=Lbno0xPxtw8>.

Al-Rasheed, M. (2016). *Muted modernists: The struggle over divine politics in Saudi Arabia*. Oxford University Press.

Bayat, A. (2013). *Post-Islamism: The changing faces of political Islam*. Oxford University Press.

Bunzel, C. (2016). *The Kingdom and the Caliphate: Duel of the Islamic States*. Carnegie Endowment for International Peace https://carnegieendowment.org/files/Brief-Bunzel-Duel_of_The_Islamic_States.pdf.

Casanova, J. (1994). *Public religions in the modern world*. The University of Chicago Press.

De Poli, B. (2014). Arab revolts and the 'civil state': A new term for old conflicts between Islamism and secularism. *Approaching Religion* 4(2), 95-104. DOI: <https://doi.org/10.30664/ar.67553>.

Dekmejian, R. (2003). The liberal impulse in Saudi Arabia. *The Middle East Journal* 57(3), 400-413. Gerjes, F. A. (2013). The Islamist moment: From Islamic state to civil Islam? *Political Science Quarterly* 128(3), 389-426.

Harnisch, C., & Mecham, Q. (2009). Democratic ideology in Islamist opposition? The Muslim Brotherhoods' 'civil state'. *Middle Eastern Studies* 45(2), 189-225. <https://doi.org/10.1080/00263200802611408>.

Hatina, M. (2007). *Identity politics in the Middle East: Liberal thought and Islamic challenge in Egypt*. Tauris.

Hatina, M. (2000). On the margins of consensus: The call to separate religion and state in modern Egypt. *Middle Eastern Studies* 36(1), 35-67.

Ismail, R. (2019). Reclaiming Saudi Salafism: The Saudi religious circles and the threat of ISIS. *Journal of Arabian Studies* 9, 164-181.

Kamali, M. H. (2005). The Islamic State: Origins, definition and salient attributes. In K. S. Nathan & M. H. Kamali (Eds.), *Islam in southeast Asia: Political, social and strategic challenges for the 21st Century* (pp. 278-297). Institute of Southeast Asian Studies.

שהיא בעת ובעונה אחת מודרנית, לא-חילונית ולא-תיאוקרטית. אימוצו של רעיון המדינה האזרחית פירושו כיום תמיכה בדגם מדינתי המשלב אסלאם ומודרניות ודחייה של דגמים מדינתיים אסלאמיים המבקשים לשחזר את העבר, כמו הדגם הדאע"שי, או להשליט את חכם ההלכה, כמו הדגם האיראני. לצד זאת, אימוצו של רעיון המדינה האזרחית פירושו גם דחייה של הדגם המדינתי החילוני ויצאה נגד ההנחה השנויה במחלוקת, שלפיה מודרניזציה כרוכה בהכרח בחילון.

ד"ר לימור לביא היא מרצה במחלקה לערבית באוניברסיטת בראייל ומחברת הספר: *The Battle over a Civil State: Egypt's Road to June 30, 2013*, העוסק ביחסי דת-מדינה במצרים ובקשר שלהם לתהפוכות הפוליטיות במצרים מאז 'האביב הערבי'.

ד"ר עבדאללה שלבי הוא מרצה למדעי החברה באוניברסיטת עין שמש במצרים, וממייסדי היוזמה לתמיכה בזרם החילוני ובמדינה האזרחית במצרים. מחקריו וספריו עוסקים בדת עממית בחברות מוסלמיות ולא-מוסלמיות. שלבי הוא מתלמידיו של הפילוסוף המצרי מראד והבה, מהדוברים הקולניים למען חילון במצרים.

המחברים מודים ליהודית הראל על תרגום הרצאתו של ד"ר שלבי מערבית לעברית.

מקורות

לביא, ל' (2016). השיח של 'המדינה האזרחית' במצרים (1981-2014): שורשים, משמעויות מתחרות והשפעה פוליטית. **המזרח החדש** 166-137.

الأشول، إسماعيل، "تعرف على الإجراءات الجديدة في قانون الأمن القومي للحفاظ على مدنية وسلامة الدولة"، الشروق، 6 يوليو 2020 <https://www.shorouknews.com/news/view.aspx?cdate=06072020&id=f9ddc4da-99c5-403e-b713-33acc7e04fec>.

البريك، سعد، "الدولة المدنية نقيض لجوهر الإسلام وللدولة الدينية"، الوطن، 12 مايو 2006 <https://elaph.com/Web/NewsPapers/2006/5/147893.html>.

"تشرية النواب تقر اختصاص القوات المسلحة بالحفاظ على مدنية الدولة"، اليوم السابع، 14 أبريل 2019 <https://tinyurl.com/y4mbb8hv>.

الدخيل، خالد، "السعودية ليست دولة دينية"، الحياة، 16 يناير 2011 <http://ademocracynet.com/index.php?page=articles&id=158&action=Detail>.

"الرئيس اللبناني يدعو إلى إصلاح النظام وإعلان لبنان دولة مدنية"، 20 أغسطس 2020 <https://tinyurl.com/y4jp8xhv>.

الرشيد، وفاء، "الدولة المدنية.. هل لا دينية؟"، عكاظ، 14 يونيو 2020 <https://www.okaz.com.sa/articles/authors/2028295>.

رضا، زكي، "خيز.. حرية.. دولة مدنية"، الحوار المتمدن، 9 يوليو 2016 <https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=508397>.

السعداوي، نوال، "الدولة الحرة.. والمرأة الحرة"، الأهرام، 24 يوليو 2013.

السعيدى، محمد بن إبراهيم، "قراءة شرعية في النظام الأساسي للحكم في المملكة العربية السعودية"، 25 أبريل 2011 <https://www.mohamadalsaidi.com/?p=1216>.

- Okruhlik, G. (2005). Empowering civility through nationalism: Reformist Islam and belonging in Saudi Arabia. In R. Hefner (Ed.), *Remaking Muslim politics: Pluralism, contestation, democratization* (pp. 189–212). Princeton University Press.
- Yefet, B. (2017). Authoritarianism, jihadist ideology, and renewal of the religious discourse in Egypt. *The Journal of the Middle East and Africa* 8(2), 211–232. <https://doi.org/10.1080/21520844.2017.1307671>

הערה

- 1 תרגום מערבית: יהודית הראל, עריכת תרגום: לימור לביא.

- Lavie, L. (2017). The Egyptian Muslim Brothers' ideal state model: A religious state — out; a civil state — in. *Middle Eastern Studies* 53(6), 996–1012. <https://doi.org/10.1080/00263206.2017.1350845>
- Lavie, L. (2019). Consensus vs. dissensus over the 'civil state' model: A key to understanding the diverse outcomes of the Arab Spring in Egypt and Tunisia. *British Journal of Middle Eastern Studies*. <https://doi.org/10.1080/13530194.2019.1651631>
- Lavie, L. (2018). *The battle over a civil state: Egypt's road to June 30, 2013*. SUNY Press.
- Magued, S. (2020). The inter-Islamic competition and the shift in al-Nur party stance towards civil state in Egypt. *British Journal of Middle Eastern Studies*. <https://doi.org/10.1080/13530194.2020.1767539>